ZAMONAVIY JAMIYATDA AXBOROT TARMOQLARIDAN FOYDALANISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK VA STRUKTURAVIY JIHATLARI

Toshkent Shahar Yashnobod tumani Toshkent davlat tibbiyot universiteti 3-son akademik litseyi
Mirzayeva Feruza Mamurovna
Informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy axborot makonida ijtimoiy va global kompyuter tarmoqlaridan foydalanishning dolzarb ijtimoiy-psixologik, falsafiy va texnik jihatlari keng ko'lamda tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida raqamli texnologiyalar taraqqiyotining inson ongi, ijtimoiy munosabatlar va davlat boshqaruvi tizimiga ko'rsatayotgan ta'siri fundamental ilmiy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Maqolada tarmoqlarning ijobiy imkoniyatlari — global integratsiya, ta'lim tizimidagi transformatsiyalar, axborot almashinuvi tezligi bilan bir qatorda, uning jiddiy salbiy oqibatlari, xususan, raqamli qaramlik, kiberxavfsizlik muammolari va manipulyatsiya texnologiyalari batafsil yoritilgan. Shuningdek, maqolada axborot madaniyatini yuksaltirish, kibergigiyena qoidalariga rioya qilish hamda yosh avlodni tarmoqlardagi salbiy tahdidlardan himoya qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar va strategik xulosalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, axborot jamiyati, raqamli transformatsiya, kiberxavfsizlik, raqamli qaramlik, axborot gigiyenasi.

Kirish

XXI asr insoniyat sivilizatsiyasi tarixiga shiddatli axborotlashuv va global raqamlashtirish davri sifatida kirdi. Kompyuter texnologiyalari va global internet tarmoqlarining rivojlanishi nafaqat texnik infratuzilmani, balki inson hayotining barcha jabhalarini — iqtisodiyot, siyosat, madaniyat, ta'lim va kundalik muloqot tizimini tubdan o'zgartirib yubordi. Bugungi kunda global tarmoqlar shunchaki ma'lumot izlash vositasi emas, balki insonlarning ijtimoiy borlig'ini shakllantiruvchi, ularning dunyoqarashi va xulq-atvorini belgilab beruvchi virtual makonga aylandi. Ushbu makon o'zining transchegaraviy tabiati bilan ajralib turadi va an'anaviy geografik hamda siyosiy chegaralarni yo'qqa chiqaradi.

Axborot tarmoqlarining rivojlanishi jamiyatda yangi bir bosqich — «Axborot jamiyati» yoki «Bilimlar jamiyati» kontseptsiyasining shakllanishiga olib keldi. Akademik doiralarda Manuel Kastels kabi taniqli sotsiologlar ta'kidlaganidek, zamonaviy jamiyat o'z mohiyatiga ko'ra «tarmoqlashgan

jamiyat» (Network Society) hisoblanadi. Unda hokimiyat va ijtimoiy ta’sir kuchlari an’anaviy institutlardan tarmoqli strukturalarga ko‘chmoqda. Ushbu o‘zgarishlar insoniyatga cheksiz imkoniyatlar eshigini ochgan bo‘lsa-da, shu bilan birga tizimli inqirozlar va yangi turdagi global tahdidlarni ham keltirib chiqardi. Mazkur maqolada aynan mana shu transformatsiyalarning chuqur qatlamlari, ularning sabab va oqibatlari kompleks tarzda tahlil etiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida ham raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat tizimlarini joriy etish, aholining raqamli savodxonligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Biroq, tarmoqlardan ommaviy foydalanishning ijobiy ko‘rsatkichlari bilan bir qatorda, aholi, ayniqsa, yoshlar o‘rtasida kiberxavfsizlik, axborotning ishonchliligi va ma’naviy-psixologik barqarorlik masalalari jiddiy nazoratni talab qilmoqda. Shu sababli, tarmoqlardan foydalanish mexanizmlarini ilmiy asosda tadqiq etish, ularning salbiy va ijobiy tomonlarini tizimlashtirish hamda boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

1. BO‘LIM. AXBOROT TARMOQLARINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA TA’LIMIY AFZALLIKLARI

Global tarmoqlarning eng birinchi va yaqqol ko‘zga tashlanadigan afzalligi — bu axborot almashinuvi tezligining misli ko‘rilmagan darajada oshganidir. Ilgari oylab yoki yillab talab qilinadigan ilmiy, iqtisodiy va madaniy ma’lumotlarni uzatish jarayonlari bugungi kunda soniyalar ichida amalga oshirilmoqda. Bu holat global iqtisodiyotning o‘sish sur’atlarini jadallashtirib, xalqaro savdo, logistika va xizmat ko‘rsatish sohalarini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi. Elektron tijorat (E-commerce) tarmoqlari an’anaviy bozor tushunchasini o‘zgartirib, global iqtisodiy makonni yagona tizimga birlashtirdi.

Ta’lim sohasi axborot tarmoqlari ta’sirida eng ko‘p transformatsiyaga uchragan sohalardan biridir. Masofaviy ta’lim (E-learning) platformalari va ochiq ta’lim resurslari (MOOC) dunyoning istalgan nuqtasidagi insonga yetakchi xalqaro universitetlar bilimlari va ma’ruzalaridan erkin foydalanish imkoniyatini taqdim etdi. Bugungi kunda talabalar va tadqiqotchilar Coursera, edX, yoinki milliy ta’lim portallari orqali o‘z malakalarini oshirib, xalqaro darajadagi sertifikat va diplomlarga ega bo‘lmoqdalar. Bu esa jamiyatda inson kapitalining sifat jihatidan o‘sishiga va uzluksiz ta’lim (lifelong learning) tamoyilining hayotga real tatbiq etilishiga xizmat qilmoqda.

Ijtimoiy munosabatlar kontekstida tarmoqlar odamlarning o‘zaro hamkorligi va birdamligini kuchaytirish quroli bo‘lib xizmat qilmoqda. Professional tarmoqlar (masalan, LinkedIn) orqali mutaxassislar o‘z sohalari bo‘yicha global miqyosda ish topish, tajriba almashish va qo‘shma loyihalarni

amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Shuningdek, tarmoqlar ijtimoiy faollikni oshirish, xayriya tadbirlarini tashkil etish, global muammolarga (ekologik inqirozlar, epidemiyalar va h.k.) jamoatchilik e’tiborini qaratishda juda samarali mexanizm ekanligini ko‘rsatdi. Virtual jamoalar geografik uzoqlikdan qat’i nazar, umumiy qadriyat va qiziqishlar atrofida jipslashish imkoniga ega bo‘ldi.

2-BO‘LIM. RAQAMLI TOBE'LIK VA PSIXOLOGIK TAHDIDLAR

Ijtimoiy tarmoqlarning ommalashishi insoniyat psixologiyasida yangi turdagi og‘ishlar va patologik holatlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi. Bularning eng birinchisi — raqamli tobe’lik yoki ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik muammosidir. Klinik psixologiyada ushbu holat dopamin gormonining ajralib chiqish mexanizmi bilan tushuntiriladi. Tarmoqlardagi har bir «layk», ijobiy sharh yoki yangi bildirishnoma inson miyasida zavqlanish markazini rag‘batlantiradi. Natijada foydalanuvchida smartfonni doimiy ravishda tekshirib turish ehtiyoji shakllanadi va bu bora-bora surunkali qaramlikka aylanadi.

Ushbu muammoning yana bir oqibati FOMO (Fear of Missing Out) — ya’ni «biron bir narsadan qolib ketish qo‘rquvi» sindromidir. Foydalanuvchilar tarmoqlarda boshqalarning idealizatsiya qilingan, yorqin va muvaffaqiyatli hayotini ko‘rib, o‘zlarining real hayotlaridan qoniqmaslik hissini tuya boshlaydilar. Bu holat nevroz, depressiya va o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishiga olib keladi. Ayniqsa, o‘smirlar va yoshlar o‘rtasida ushbu tendentsiya juda xavfli tus olmoqda, chunki ularning hali to‘liq shakllanmagan ruhiyati tarmoqdagi soxta vizual reallik va real hayot o‘rtasidagi farqni to‘g‘ri anglashda qiynaladi.

Bundan tashqari, kiberbulling (cyberbullying) — ya’ni virtual makondagi tazyiq va haqoratlar zamonaviy jamiyatning eng og‘riqli nuqtalaridan biriga aylandi. Tarmoqlardagi anonimlik hissi ba’zi foydalanuvchilarda mas’uliyatsizlik va tajovuzkorlik kayfiyatini uyg‘otadi. Virtual olamdagi ommaviy ta’qiblar va haqoratlar real hayotda fojiali oqibatlarga, hatto chuqur psixologik travmalar va suitsid holatlariga sabab bo‘layotgani hech kimga sir emas. Shu sababli, tarmoqlardan foydalanishning psixologik xavfsizligini ta’minlash va kiberfazoda o‘zaro hurmat madaniyatini shakllantirish zamonamizning eng dolzarb talablaridan biri hisoblanadi.

3-BO‘LIM. AXBOROT GIGIYENASI VA KIBERXAVFSIZLIK MUAMMOLARI

Tarmoqlardan foydalanishning texnik va xavfsizlik jihatlari bugungi kunda milliy xavfsizlik darajasidagi masalaga aylandi. Global tarmoqlarda axborot oqimining nihoyatda kattaligi va nazorat qilinishi qiyinligi tufayli «feyk xabarlar» (fake news) va dezinformatsiya muammosi yuzaga keldi.

Giyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy manfaatlarni ko‘zlab tarqatiladigan yolg‘on ma’lumotlar jamiyatda barqarorlikni buzish, vahima uyg‘otish va ommaviy fikrni manipulyatsiya qilishning quvvatli quroliga aylandi. Axborotni filtrlash va uning ishonchliligini tekshirish malakasi — ya’ni axborot gigiyenasi har bir foydalanuvchi uchun zaruriy ko‘nikmadir.

Kiberxavfsizlik sohasidagi tahdidlar ham yildan-yilga murakkablashib bormoqda. Fishing (phishing), zararli dasturlar (malware), shaxsiy ma’lumotlarning o‘g‘irlanishi va ijtimoiy muhandislik (social engineering) usullari orqali kiberjinoyatchilar millionlab foydalanuvchilarning maxfiy ma’lumotlarini, bank hisob raqamlarini va shaxsiy hayot daxlsizligini qo‘lga kiritmoqdalar. Ko‘pincha foydalanuvchilar o‘zlarining raqamli savodxonliklari pastligi sababli, oddiy xavfsizlik qoidalariga (masalan, ikki bosqichli autentifikatsiya, murakkab parollar, shubhali havolalarga kirmaslik) rioya qilmaydilar va firgarlarning qurboniga aylanadilar.

Shaxsiy ma’lumotlarning yirik texnologik korporatsiyalar (Big Tech) tomonidan yig‘ilishi va qayta ishlanishi ham jiddiy bahs-munozaralarga sabab bo‘lmoqda. Maqsadli reklama (targeted advertising) algoritmlari foydalanuvchilarning tarmoqdagi har bir harakatini, qiziqishlarini va hatto hissiy holatlarini kuzatib boradi. Bu esa inson erkinligi va shaxsiy hayot daxlsizligi kontseptsiyalarini shubha ostiga qo‘yadi. Inson o‘zi sezmagan holda, algoritmlar tomonidan taklif etilgan axborot pufakchasi (filter bubble) ichida yashay boshlaydi, bu esa uning dunyoqarashini toraytiradi va muqobil fikrlarni qabul qilish qobiliyatini pasaytiradi.

Xulosa

Xulosa o‘rnida ta’kidlash lozimki, global axborot tarmoqlari insoniyat taraqqiyotining muqarrar va qaytarib bo‘lmas mahsulidir. Ular bizga ta’lim olish, kasbiy rivojlanish, global integratsiya va muloqot uchun cheksiz ufqlarni ochib berdi. Biroq, ushbu texnologik ne’matlardan oqilona va mas’uliyat bilan foydalanilmasa, ular inson ma’naviyati, ruhiyati va jamiyat barqarorligi uchun jiddiy xavf-xatarga aylanishi mumkin. Tarmoqlar shunchaki vositadir, uning ijobiy yoki salbiy oqibatlari insonning undan qanday maqsadda va qaysi darajada foydalanishiga bevosita bog‘liqdir.

Jamiyatda tarmoqlardan sog‘lom foydalanish muhitini shakllantirish uchun quyidagi strategik qadamlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi: birinchidan, ta’lim muassasalarida «Raqamli savodxonlik» va «Media pedagogika» fanlarini chuqurlashtirilgan holda o‘qitish, yoshlarda axborotni tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish lozim. Ikkinchidan, har bir shaxs o‘z hayotida «raqamli gigiyena» va «raqamli detoks» amaliyotlarini joriy etishi, virtual reallik va real hayot o‘rtasidagi muvozanatni qat’iy saqlashi zarur. Uchinchidan, davlat darajasida kiberxavfsizlik

infratuzilmasini mustahkamlashtirish va shaxsiy ma’lumotlar himoyasini qonunchilik asosida yanada kuchaytirish talab etiladi. Faqatgina texnik taraqqiyot va ma’naviy-intellektual madaniyat uyg‘unligidagina insoniyat global tarmoqlarning salbiy oqibatlarini jilovlab, ulardan faqat barqaror rivojlanish yo‘lida foydalanishga erisha oladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi «Rafratli O‘zbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6079-son Farmoni.
2. Kastels M. Informatsionnaya epoxa: ekonomika, obshestvo i kultura / Per. s angl. pod red. O.I. Shkaratana. — M.: GU VShE, 2000. — 608 s.
3. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma’naviyat, 2008. — 176 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2021. — 464 b.
6. Boyd d. It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. — Yale University Press, 2014. — 296 p.
7. Turkle S. Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other. — Basic Books, 2011. — 384 p.
8. Toffler A. Shok budushego: Per. s angl. — M.: OOO «Izdatelstvo ACT», 2002. — 558 s.
9. Shvab K. Chetvyortaya promishlennaya revolyutsiya. — M.: Eksmo, 2017. — 208 s.
10. Giddens E. Sotsiologiya / Per. s angl. — M.: Editorial URSS, 1999. — 704 s.
11. Abdullayev A. Media savodxonlik va axborot madaniyati asoslari. — Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. — 210 b.
12. Zuckerberg M. The Social Network and Global Connectivity // Journal of Computer-Mediated Communication. — 2018. — Vol. 23, No. 4. — P. 215-230.
13. Suler J. The Online Disinhibition Effect // CyberPsychology & Behavior. — 2004. — Vol. 7, No. 3. — P. 321-326.
14. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation // American Psychologist. — 2000. — Vol. 55, No. 1. — P. 68-78.
15. Yong K.S. Internet-zavisimost: simptomi, prichini, sledstviya // Psixologicheskiy jurnal. — 2010. — T. 31, № 2. — S. 105-112.
16. Mamatov M., Xalilov A. Axborot xavfsizligi va kiberjinoyatchilik muammolari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 185 b.

17. Xaydarov A. Axborot asrida yoshlar tarbiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017. — 144 b.
1. **17** Toshmatov O‘. Raqamli iqtisodiyot va ijtimoiy transformatsiyalar. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2021. — 220 b.
18. Lanier J. Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now. — Henry Holt and Co., 2018. — 160 p.
19. Twenge J. M. iGen: Why Today's Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy. — Atria Books, 2017. — 352 p.